موسیقی تاجیکستان

دکتر منصوره ثابت‌زاده

عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب

www.ketab.ir

سرشناسه : ثابت‌زاده، منصوره، ۱۳۳۸ -
عنوان و نام پدیدآور : موسیقی تاجیکستان / تحقیق و تألیف منصوره ثابت‌زاده
مشخصات نشر : تهران: زوار، ۱۳۸۹.
مشخصات ظاهری : ۳۰۴ ص. جدول، نمودار.
شابک : 978-964-401-409-3
وضعیت فهرست‌نویسی : فیپا
یادداشت : کتابنامه به‌صورت زیرنویس.
موضوع : موسیقی -- تاجیکستان
رده‌بندی کنگره : ۱۳۸۹ ۲ ث ۲۵ ت / ML ۳۴۵
رده‌بندی دیویی : ۹ / ۷۸۰۵۸
شماره کتابشناسی ملّی : ۱۷۵۵۶ - ۸۴م

www.ketab.ir

انتشارات زوّار

موسیقی تاجیکستان
تألیف : دکتر منصوره ثابت زاده
نوبت چاپ : اول ۱۳۹۵
لیتوگرافی : عالمی
نظارت بر چاپ و صحافی : فرناز کریمی
چاپ : خاشع
صحافی : رئوف
شمارگان : ۳۳۰ نسخه
شابک : ۳ - ۴۰۹ - ۴۰۱ - ۹۶۴ - ۹۷۸

تهران ؛ خیابان انقلاب ؛ خیابان دوازدهم فروردین ؛ نبش شهید نظری ؛ پلاک ۲۷۸
تلفن ؛ ۶۶ ۴۶ ۲۵ ۰۳ - ۶۶ ۴۸ ۳۴ ۲۳ نمابر: ۶۶ ۴۸ ۳۴ ۲۴

قیمت : ۳۵۰۰۰ تومان

فهرست مطالب

پیشگفتار ۱۱

فصل ۱. کلیات ۱۵
تاجیکان، پیشینه، انواع و مراکز موسیقی ۱۷
مراکز و گروه‌های موسیقی در تاجیکستان ۲۰
گروه‌های موسیقی شش‌مقام در تاجیکستان و ازبکستان ۲۰
گروه‌های موسیقی شهر دوشنبه ۲۱
مقام و موسیقی مقامات ۲۲
سنت شفاهی در آموزش موسیقی شش مقام و موسیقی ایران ۳۱

فصل ۲. موسیقی شش مقام ۳۵
معرفی اجمالی موسیقی شش مقام و سیر تدوین و نغمه‌نگاری آن ۳۶
ساختار موسیقی شش مقام ۳۷
ساختار موسیقی سازی (مشکلات) ۳۹
ساختار موسیقی آوازی (نثر) ۵۴
شعبه‌ی یکم موسیقی آوازی ۵۸
شعبه‌ی دوم موسیقی آوازی ۷۸
قسم‌های الحاقی موسیقی آوازی ۹۹

www.ketab.ir

نمایه‌ی چند روایت از موسیقی آوازی (نثر) شش‌مقام ۱۰۱
اصول (ریتم) در موسیقی شش مقام ۱۰۴
تنبور ساز اصلی موسیقی شش مقام ۱۰۷
کوک‌های تنبور ۱۱۰
پرده‌بندی تنبور در کتاب‌ها و رساله‌های شش مقام ۱۱۳

فصل ۳. موسیقیدانان شش مقام ۱۱۵
دوره‌ی اول: موسیقیدانان کسبی تاجیکستان (شفاهی‌کاران قدیم) ۱۱۶
موسیقیدانان دوره‌ی کسبی شش مقام ازبکستان ۱۲۲
دوره‌ی دوم: دوره‌ی میانه‌ی شش مقام تاجیکستان ۱۲۸
موسیقیدانان دوره‌ی میانه‌ی شش مقام ازبکستان ۱۳۱
دوره‌ی سوم: دوره‌ی جدید شش مقام تاجیکستان ۱۳۲
موسیقیدانان دوره‌ی جدید شش مقام ازبکستان (بخارا) ۱۴۲
موسیقی‌شناسان تاجیکستان ۱۴۳
موسیقی‌شناسان ازبکستان ۱۴۴

فصل ۴. سایر موسیقی‌های تاجیکان ۱۴۷
موسیقی مراسم شادی و سرور ۱۵۳
الف. موسیقی مراسم عروسی ۱۵۳
ب. موسیقی سایر مراسم شادی ۱۶۷
موسیقی مروگی ۱۶۹
ساختار موسیقی مروگی ۱۷۳
الف. سلسله‌ی مروگی ۱۷۳
روایت‌های موسیقی مروگی ۱۸۰
موسیقی مروگی: روایت مهدی عبادُاف ۱۸۱
ب. ترانه‌های مروگی ۱۹۱
مروگی و رقص ۱۹۹
مروگی‌خوان بخارایی، مهدی عبادُاف ۲۰۰
موسیقی چهارضرب (مروگی) دروازِ تاجیکستان ۲۰۰
شریف جوره‌یف و موسیقی چهارضرب دروازی ۲۰۲
چهارضرب اجرای شریف جوره‌یف ۲۰۵
چهارضرب اجرای عبدالله نذرنی‌اُف ۲۱۷

www.ketab.ir

چهارضرب‌خوان دروازی: عبدالله نذری‌اُف ۲۲۰
موسیقی سازندگی و سازنده‌ها ۲۲۱
ساختار موسیقی سازندگی ۲۲۲
الف. سلسله‌ی موسیقی سازندگی ۲۲۲
موسیقی سازندگی: روایت تحفه‌خان و گروهش ۲۲۳
دایره‌گردانی، قبراق‌زنی و رقص ۲۳۰
موسیقی سازندگی: روایت تحفه‌خان پین خاص‌اوا و عالیه‌خان نصرت‌اوا ۲۳۰
ب. ترانه‌های موسیقی سازندگی ۲۳۷
خمس‌خوانی ۲۳۸
موسیقی [illegible]حی (محلی) تاجیکستان ۲۳۹
فلک ۲۳۹
نوروزخوانی ۲۴۱
مداحی ۲۴۱
بیت ستایش و خوشآمدگویی ۲۴۱
لالانیک، دردیلیک و رپا ۲۴۱
ترانه‌های زرافشانی ۲۴۲
خوش و جورخوانی ۲۴۴
راک، راغی ۲۴۵

فصل ۵. رقص در تاجیکستان ۲۴۷
مضامین رقص‌های تاجیکی ۲۴۸
انواع رقص‌های تاجیکی ۲۴۹
رقص‌های پامیر ۲۵۲
مراکز و انواع رقص‌های تاجیکی ۲۵۵
گروه‌های فعال رقص در دوشنبه ۲۵۵
اصول (ریتم) رقص‌های تاجیکی ۲۵۷
هنرمندان رقص‌های تاجیکی ۲۵۹

فصل ۶. موزه‌ی سازهای گرمینج ۲۶۲
گرمینج ۲۶۲
سازهای موزه‌ی گرمینج ۲۶۳

www.ketab.ir

پیوست ۲۷۰
اشعار ۲۷۰
اشعار و آوانگاری دو اثر قدیمی شش مقام ۲۷۹
نمایه‌های موسیقی سازی و آوازی شش مقام ۲۸۴
نمایه مقام‌ها و شعبه‌های موسیقی شش مقام تاجیکستان ۲۹۰
اصطلاحات و واژگان و علایم موسیقی به تاجیکی و فارسی و بین‌المللی ۲۹۶
نقشه مسیرهای سفر نگارنده ۲۹۷
تصاویر ۲۹۹

کتابنامه ۳۰۳

www.ketab.ir

پیشگفتار

نخستین سفر تحقیقاتی‌ام در شناسایی فرهنگ‌های موسیقایی و حرکتی ملل همسایه و هم‌فرهنگ دور و نزدیک ایران در سال ۱۳۷۲ مطابق با ۱۹۹۳ میلادی با سفر به جمهوری آذربایجان و قفقاز آغاز شد. ضرورت این جستار در حین بررسی و تحقیق انواع موسیقی‌های جشنی و حرکتی ایران پدیدار شد و این فرصت را پیش آورد تا امتداد فرهنگ موسیقایی ایران را در سرزمین‌های آن‌طرف مرزهای کنونی ایران که قرن‌ها با آن همزیستی فرهنگی داشته‌اند پی گیرم.

از آنجاکه فرهنگ حاکمیت ذهن با سنت گفتار محوری و حوزه‌ی معنایی غنی و عمیق و پیوند وثیق فرهنگ موسیقی ایران و تاجیکستان هم‌اندیشه‌های مشترکی را پیش روی می‌گذارد و تلاش برای شناسایی چنین مؤلفه‌های ضامن محکم‌ترین پیوندها برای صیانت فرهنگی ملت‌هاست و نیز زنده نگه‌داشتن سنت‌ها برای خلق آثار و تفاهم مشترک در جهان آینده کارساز و یاری‌رسان خواهد بود، با این نگاه اندک راهی جاده‌ها و کوه‌ها و کوره‌راه‌های ناشناخته شدم و با مردمان سرزمین‌های تاجیکستان، ازبکستان، قرقیزستان، قزاقستان تا مرز چین و با اویغورهایی که موسیقی دوازده مقام دارند همنشین و دمخور شدم و این سفرهاگاه طولانی و گاه کوتاه از ۱۹۹۷ تا ۱۹۹۹ به طول انجامید. وجد عظیم از جستجوی مشتاقانه فارغ از پیش‌داوری‌های زودهنگام و خودمحورپندارانه و تنگ‌نظرانه و فرسایشی، مشاهده و ادراک بارقه‌ای از فرهنگ ملل دور و نزدیک که از دوره‌های باستان با ما در این سرزمین گسترده زیسته‌اند، پیوندی که در تفهیم و شناخت عناصر فرهنگی با سایر اصحاب تحقیق و کاوش دست می‌داد و لزوم اشتراک مساعی و همکاری‌های متقابل فرهنگی را گوشزد می‌کرد، دستاورد و تحفه‌ای گرانبها بود که جان و تن رنجور مرا از سختی دوران و رنج سفر التیام بخشید.

تاجیکستان چون سایر ملل همجوار و دور و نزدیک که چندگانگی برآمده از جهانی‌سازی را از چند دهه پیش تجربه می‌کند، در غیبت رسمی ارزش‌های دموکراتیک و تکنیک‌زدگی

www.ketab.ir

سیری‌ناپذیر و غفلت از حمایت‌ها و ترغیب‌های احیاءکننده، در ورطه‌ی آشوب اختلاط پیوند ناهمگون و تصنعی سنت و تجدد گرفتار آمده است. علاوه بر آن سیطره «هنر دولتی» براساس نگرش «یکسان‌سازی» به‌اصطلاح انترناسیونالیستی و فراملیتی دوران شوراها با هدف مقابله با مظاهر فرهنگ فئودالیسم و ارتجاع، به حذف ارزش‌ها و سنت‌های موسیقایی و تضعیف فرهنگ خودی انجامید.

هرچند نباید از نظر دور داشت که پس از برقراری سوسیالیسم در جمهوری‌های آسیایی شوروی موسیقی به سرعت جنبه‌ای همگانی و فراگیر یافت و با تأسیس مدارس و مراکز موسیقی، کارگاه‌های ساز، کنسرواتورها و دانشکده‌های موسیقی، تعدّد موسیقیدانان، برگزاری کنسرت‌ها و مسابقات منطقه‌ای و سراسری رشد تحقیقات موسیقی‌شناسی، انتشار آثار موسیقایی اعم از کتاب و کاست و ضبط و ثبت موسیقی و ارائه آن از طریق رسانه‌های دولتی، رشد چشمگیری یافت، ولی نگرش «یکسان‌سازی هنری» به تصور علمی‌کردن موسیقی‌های سنتی و زدودن گرد کهنگی دوران ارتجاع و اشرافیت هنری، به رواج متدهای اروپایی و بهره‌گیری از متدهای موسیقی کلاسیک و نوع روسی آن منجر شد و آموزش همگانی را از شیوه‌های شفاهی و سنتی قدیمی بی‌بهره ساخت و با بی‌اعتنایی به میراث موسیقایی موجب شد که امروزه کمتر اثری را با سبک و سیاق استادان قدیم بتوان یافت.

موسیقی شش‌مقام، موسیقی سنتی یا ملی، کلاسیکی "اصطلاح غربی‌ها برای موسیقی‌های رسمی") مردمان تاجیک و ازبک تا دهه‌ی شصت اعتبار چندانی نداشت و پس از دهه‌ی هفتاد با همت برخی از استادان و موسیقیدانان زحمت‌کش و دلسوز نظیر پروفسور کراماتوف اهمیت گذشته‌ی خود را بازیافت. مساعی کراماتف از بزرگ‌ترین و مشهورترین موسیقیدانان و محققان موسیقی‌های تاجیکی-ازبکی و استاد کنسرواتوار تاشکند در اوایل دهه‌ی هفتاد بخشی را به آموزش موسیقی شش‌مقام در این کنسرواتوار اختصاص داد موجب حفظ و اشاعه‌ی این موسیقی گردید و توانست ذهنیت «هنر فئودالی دانستن موسیقی شش‌مقام» را تغییر دهد اما بدین معنا نبود که شیوه‌های قدیم اجرایی و آموزشی موسیقی شش‌مقام را احیا کرده باشد.

از اجراهای به‌جامانده در ریل‌ها و صفحات مربوط به سال‌های ۱۹۱۰ و پس از آن معلوم می‌شود که تغییرات بسیاری در چگونگی صدادهی و شکل سازها، شیوه‌های آوازخوانی، ریتم‌نوازی و کیفیت تلفیق شعر و موسیقی و غیره به‌وجود آمده که سبک اجرایی قدیم و امروزی را از یکدیگر متمایز کرده است.

اجتناب‌ناپذیربودن تغییرات که در سایر موسیقی‌های تاجیکی و ازبکی نیز می‌توان آن را مشاهده کرد به‌هیچ‌وجه بدین معنا نیست که سنت موسیقایی کنار گذاشته شود، چراکه سنت‌ستیزی محصول عقل‌گرایی نیست. اگر از نوگرایانی که از استحاله فرهنگی و تجربه جذاب

www.ketab.ir

بازنمایی و مجازی‌سازی چندساحتی و فراملیتی برآمده‌اند و سنت را کلیشه‌های کسالت‌بار و تکرارهای ملال‌آور قلمداد می‌کنند پرسید که نقادی سنت با چه هدفی صورت گرفته و با نفی آن می‌خواهند به چه دست یابند، به‌طور مسلم خواهند گفت با رویکرد به مدرنیته درصددند طرحی نو دراندازند. برای این دسته از نوگرایان دریافت و درک ارتباطات هستی‌شناسانه موسیقیدانان سنتی که به‌واسطه‌ی تعلقات فرهنگی و حفظ اصالت‌ها و ارزش‌های سنتی به نوعی همبستگی ملی و امنیت عاطفی جمعی دست یافته‌اند، چندان آسان نیست. درحالی که حفظ سنت که انباشت و عصاره خرد جمعی و خاطره‌ی قومی پیشینیان است بدون آنکه وسیله‌ی بت‌سازی و اسطوره‌پروری قرار گیرد قابلیت‌های فراوانی در جهت اصلاحات و فرهنگ‌سازی برای نسل‌های آینده در خود دارد.

پژوهش حاضر آشنایی موسیقیدانان و پژوهشگران ایرانی با موسیقی تاجیکان و برخی موسیقی‌های وجه در ازبکستان را در اولویت قرار داده است. زیرا گردآوری و ثبت انواع موسیقی‌ها و معرفی منابع برای دستیابی به حلقه‌های گمشده شناخت موسیقی‌های ایران ملل و آگاهی از گذشته و حال آنها می‌تواند بسیار راهگشا باشد. البته نگارنده به‌هیچ‌وجه مدعی آن نیست که به همه‌ی نکات و دقایق موسیقی‌های تاجیکی پرداخته است بلکه یادآوری می‌کنم، معرفی موسیقی شش‌مقام را برای مطالعه‌ی تطبیقی با موسیقی دستگاهی پیش گرفته‌ام. علاوه بر اسامی مشترک در موسیقی شش‌مقام و موسیقی دستگاهی ایران (نمونه‌هایی از روایت برومند در اینجا ذکر شده است) وجه تسمیه و بسیاری از اصطلاحات و مؤلفه‌های ریتمیک و ملودیک و فرهنگ موسیقایی، موسیقی مقامات شش‌گانه تاجیکستان و سایر موسیقی‌های مقامی نزد ملل عربی و ترکیه همانندهای بسیاری با یکدیگر دارند که قابل تحت پژوهش است.

علاوه بر موسیقی شش‌مقام پرداختن به بخشی از موسیقی‌های جشنی تاجیک‌ـازبک یعنی موسیقی مروگی و سازندگی نیز به‌سبب برخی شباهت‌های این نوع موسیقی‌ها با موسیقی‌های مردمی و عامیانه ایران بوده است.

شیوه‌ی پژوهش بر این مبتنی بود که از بحث‌های صورت‌پردازانه فنی محض موسیقی که تا دهه‌های پنجاه و شصت در پژوهش‌های موزیکولوژی و اتنوموزیکولوژی متداول بوده پرهیز کرده و استنباط از این موسیقی‌ها را برپایه مشاهدات میدانی و اظهارات موسیقیدانان تاجیک و ازبک قرار داده‌ام. باید توجه داشت پیشینه‌ی تحقیق از سوی غربی‌ها در این حوزه چندان زیاد نیست و از چند کتاب و مقاله درنمی‌گذرد که می‌توان به پژوهش تدلوین و مقالات ژان دورینگ و چند مقاله در دائرةالمعارف‌ها اشاره کرد. پژوهش‌های روسی نیز چندان کافی و دقیق نبوده و براساس روش‌های غربی است. پژوهش‌های اندک تاجیکی و ازبکی منابع مطمئن‌تری به‌نظر می‌رسید که به برخی از آنها مراجعه شد، اما نمونه‌های صوتی از موسیقی شش‌مقام پراکنده و

www.ketab.ir

ناقص بود. کهنگی صفحه‌ها و ریل‌ها و عدم دسترسی به نمونه‌های قدیمی به دلیل نابسامانی ناشی از جنگ و مناقشات داخلی در تاجیکستان و دولتی‌بودن آرشیوها و فقدان آرشیوهای خصوصی و مؤسسات موسیقایی آزاد، پژوهنده را با مشکلات زیادی روبه‌رو کرد، به‌طوری که گاه برای یافتن صفحه‌ای قدیمی و نمونه‌ای صوتی مدت‌ها در مناطق مختلف تاجیکستان و ازبکستان به جستجو پرداخته و با صرف هزینه و زحمت بسیار، قطعه‌ای و نمونه‌ای را می‌یافتم.

باید توجه داشت که نخستین ثبت‌های موسیقی شش‌مقام کم‌وبیش از بین رفته یا با ساز پیانو نغمه‌نگاری شده است و برای به‌دست آوردن یک مجموعه‌ی کامل از موسیقی شش‌مقام، پژوهنده یکی از نوازندگان برجسته‌ی تنبور عبدالولی عبدالرشید، را به ایران دعوت کردم و به ادعای ایشان موسیقی سازی با مشکلات برای نخستین‌بار با ساز تنبور و از پرده‌های خود ثبت شد که اولین مجموعه منسجم از موسیقی سازی شش‌مقام را ارائه می‌دهد، آوانگاری برخی از قسم‌های شش مقام از کتاب شش‌مقام بلایف نقل شده که دارای اشکالاتی است و با مقایسه اجراهای شفاهی که در نمونه‌های صوتی آمده، آوانگاری مجدد آنها الزامی است. همچنین گردآوری و ثبت مجدد موسیقی آوازی شش‌مقام به دلیل وسعت کار و عدم امکانات پژوهنده و شرایط ناامن و نابسامان منطقه که حتا موسیقیدانان و موسیقی‌پژوهان شش‌مقام را نیز در تنگنا قرار داده و آنها را به‌شدت منزوی کرده، منتفی شد و چشم‌انظار پژوهشگران آینده است که در تدوین، گردآوری و بازنگری آن بکوشند.

به هر صورت این قرائت پژوهنده از یک امکان فرهنگی است و روایتی که می‌تواند ایده‌ها و میراث پویای یک فرهنگ برجسته و گرانبها را ارائه کند و در اختیار دو ملت هم‌زبان و هم‌فرهنگ ایران و تاجیکستان بگذارد و به‌عنوان نخستین اثر موسیقی‌شناسی قومی و تطبیقی سایر ملل که به‌صورت تحقیق میدانی توسط یک پژوهشگر ایرانی انجام گرفته است، نقد عالمانه و پیشنهادات و نظرات دانش‌پژوهان فرهیخته و دلسوز را می‌طلبد و سخن مؤلف هر من‌الذهب، ابوالحسن مسعودی مورخ پرکار و بزرگ قرن سوّم هجری را به یاد می‌آورد که: «بالای هر دانشمند دانایی هست». در پایان سخن‌گفتن از موسیقی سرزمینی با فرهنگی به قدمت تاریخ گذر بر قلمرویی چنین پرجاذبه و باشکوه بر زبان نمی‌گنجد، همین بس که در این مسیر با تاجیکان و از منظر هنر آنان نگاهم به جهان و جهانیان زیباتر شد.

منصوره ثابت‌زاده

تاجیکستان ـ شهر دوشنبه

۱۹۹۷ میلادی / ۱۳۷۶ شمسی

www.ketab.ir